

RÁCZ ATTILA

ERDÉLY ÉS UDVARHELYSZÉK DEMOGRÁFIAI ÉS TÁRSADALMI FOLYAMATAINAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA AZ „UDVARHELYSZÉKI ADÓTABELLÁK” ALAPJÁN¹

Az utóbbi évtizedekben a történettudományban is tapasztalható volt egy olyan jellegű változás, amely célja, hogy egzaktabbá tegye a múltidézés tudományát. A történetírásban hosszú időn át az egyedi és mozgalmas események állottak az érdeklődés középpontjában, nemzetek egésze és főleg azok vezető egyéniségei, tágabban a vezetők életpályája minden járulékos elemével, különösképpen magánéleti részleteivel keltette fel a kutatók érdeklődését. A történelem iránt érdeklődő olvasókat hasonlóképpen a színes, érzékletesen bemutatott szépen megelevenített emberi dolgok meséje, a művészi formába öltöztetett múltidézés vonzotta.

Az élettörténetek, narratív elbeszélések módszertanának és elméletének részletes leírását, egykori tanárom, jelenlegi kollégám Pászka Imre foglalta össze nagyszerű tanulmányában².

Jelen dolgozat köszönetképpen íródott ebbe a 60. születésnapjára ajánlott kötetbe, tisztelegve egyetemi oktatói, kutatói munkássága, valamint mentori tevékenysége előtt is, melynek magam is nagyon sokat köszönhetek.

A valóságfeltáró szándék a XIX. században a pozitívizmus árnyékában igen szép eredményeket ért el, ragaszkodott azonban az öröklött terepekhez, a „hősök”-et, a jelentős személyiségek tetteit elevenítő ábrázolásmóddhoz. A XX. század elején mozdul ki olyan irányba a történelemtudomány, amely a számokhoz is elvezet. Ehhez azonban az kellett, hogy a történelemben mindinkább teret hódítson a folyamatokat ábrázoló s a társadalmi szerkezet mozgásrendjében törvényszerűségeket kereső módszer. Ez viszont már feltételezte az emberek sokasága, a közösségek, a kollektívum felé táguló kutatói tevékenységet, amely leginkább a hétköznapi történéseiben ragadhatóak meg a kutató számára. Az élet, a termelőmunka, a társas együttélés, a művelődés sok-sok ismétlődő, sokak életében hasonló formában megtörténő eseményt produkál egy-egy történelmi korszakban. Ezek egy részét – elsősorban a demográfia területén és a gazdálkodás, valamint az államháztartás kapcsolatrendjében – már maguk a korabeliek is számsorokba foglalták, kezdve a központosítás korától, s még inkább a felvilágosult abszolutizmus idején. Számszerűsíteni kellett és lehetett sok-sok történelmi, és így a mennyiségi kiterjedtségi adatok, a gyarapodást vagy csökkenést, tehát a fejlődési irányzatokat jelző felmérések lehetőségének a köre is kibővült. Ez az út vezetett el a történelmi statisztika megszületéséhez.

1 Az adótáblák adatainak összegyűjtése, Pászka Imre által történt

2 Pászka Imre: Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából. Szeged, Belvedere 2007.

Tanulmányom célja – ilyen történeti statisztikai adatok alapján – annak bemutatása, hogy a történeti Erdély, tehát még ez a szűkebben vett földrajzi egység is területtömbönként, különböző társadalmi struktúrával bír, amelyek meghatározzák a sajátos viszonyrendeket, kapcsolati szerkezeteket.

További cél annak kihangsúlyozása, hogy az egyes vármegyei viszonyok vizsgálata és az általuk kapott eredmények nem általánosíthatók erdélyi jellegűvé. A vármegyei adatok nem jelentik az erdélyi átlagot, ugyanis a központi hatalomhoz kezdetben lazábban fűződő, földhöz, elődökhöz, hitekhez, műveltséghez egyedi módon kapcsolódó embercsoportok, területi egységek azok, amelyek a Királyföldet, a Székelyföldet, Fogaras vagy Kővár vidékét stb. olyan egyéniséggel ruházzák fel, amely oly sok egyedit, oly sok változatosságot egyesített.

Dolgozatunk során elsősorban arra törekszünk, hogy éppen ezen helyi sajátosságok, társadalmi rétegek, osztályok különleges arányait jelenítsük meg.

Tanulmányunkban néhány adatot szeretnénk bemutatni, melyek 1818 és 1848 közötti adóösszeírásokból származnak. Az adatok forrása a Csíkszeredai Levéltár. Összegeyűjtésük Pászka Imre munkája.

A 18. század végétől a 19. század közepéig (az 1786-ban, aztán az 1787-ben és az 1850-51-ben tartott népszámlálások szerint) Erdély lakossága egyharmadával nőtt, 1,5 millióról 2 millió fölé emelkedett, s a népsűrűség elérte a mai 40%-át.

A népesség száma és évi növekedési üteme Erdélyben az 1785/86. és 1850/51. évi népszámlálás alapján (az 1790-1848. évi területi beosztás szerint)*³

Év	A megyék és a részek		Székelyföld		Szászföld		Határörvidék		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1785/86	991647		168591		280721		134144		1575130	
1810							136134	0,06		
1821							146726	0,68		
1830							164252	1,26		
1840							179908	0,91		
1846							191182	1,01		
1850/51	1245000		268000		373000		187000		2073202	
1785/86		0,35		0,72		0,44		0,51		0,43
1850/51										

**Az összlakosság kivételével becslés adatok. Az 1848-49-es események után a közigazgatást átszervezték, a székely határörvidéket rögtön megszüntették, és a népszámlálás után a román határörvidéket is.*

A népsűrűség alakulása Erdélyben 1786-ban és 1850/51-ben (az 1790-1848. évi területi beosztás szerint – fő/km²)⁴

Év	A megyék és a részek	Székelyföld	Szászföld	Határőrvidék	Erdély
1786	25	15	41	24	25
1850/51	32	24	55	33	33
1850/51*	33	27	47	-	33

* A határőr lakosság a területi egységekhez számolva

A népességnövekedés évi üteme viszonylag alacsonynak tűnik 0,43-0,47%-os. De a határőrvidéki népességszám változásai arra utalnak, hogy a növekedés korántsem egyenletes.

Az 1820-as évekig jóval alacsonyabb lehetett, majd a napóleoni háborúk *ínségeit*, háborús veszteségeit, járványait követő 1817-es nagy éhínség után a növekedés évi üteme megsokszorozódott, és az 1830-40-es években - a természetes szaporulat ismeretében - 0,8-0,9%-ra tehető. S bár a kortársak 1 %-ra becsülték (ami azt jelenti, hogy a lakosság egyenletes növekedés esetén 70 év alatt megkétszereződhet), ezt csak egyes régiókban, elsősorban a határőrvidéken és a Székelyföldön érte el.

Talán ez a székelyföldi – kiemelkedően magas – népességnövekedés lehet az egyik magyarázata az adótábellák családszámra vonatkozó adataiban is megfigyelhető ugrásszerű növekedésnek.

Erdély demográfiai fejlődése a kelet-európai fejlődés egyébként sajátos változata. A kelet-európai demográfiai modell tipikus ismérve, az alacsony - kb. 20 év körüli - házasságkötési kor és a korai házasságkötések gyakorisága Erdélyben is jellemző, bár azon belül több regionális eltérés is észlelhető. Mindenesetre, amíg Alsó-Ausztriában e korban évente a 20 év alatti nők a házasságok 6-8%-át, a 24 év alatti férfiak 11-13%-át kötötték, vagy Csehországban a statisztikailag kimutatható legfiatalabb női és férfi korosztály között csak a házasságok egyötöde jött létre, Erdélyben mintegy 60%-a.⁵

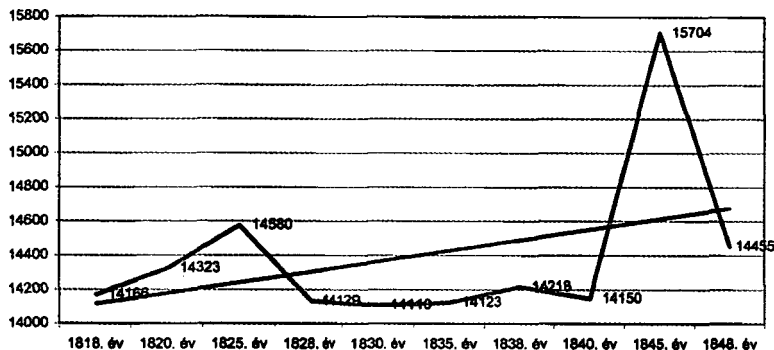
De a házasságkötési kor, a demográfiai magatartásnak csak egyik rekonstruálható jellemzője. A népességnövekedés nem magyarázható az ún. demográfiai átmenet modelljével, amivel a modernizálódás előtti Kelet-Európa vagy általában az iparosodás küszöbére ért társadalmak népességnövekedését szoktuk jellemezni, miközben egyre több kivételt találunk. Úgy tűnik, sok vonatkozásban Erdély is az.

A demográfiai tranzíció elméleteinek ismert változata szerint a születések nyers arányszáma (az 1000 főnyi állónépességre eső születések száma) nőtt, a halálozásoké pedig csökkent, és így a népmozgalom e két mutatója évről évre mint az olló kétfelé nyíló szárai távolodnak egymástól. Ilyen jellegű jelenségek Erdélyben csak egyes keleti régiókban érvényesültek.

4 Uo.: 1197. old

5 Uo.: 1198. old.

Családok számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-1848

Az országos átlagot tekintve alig két évtized alatt a születések és halálozások nyers arányszámai szinte párhuzamosan mozogtak, és trendjük csak alig észrevehetően lejtett.

Az udvarhelyszéki adótabellák adatai alapján – ami a családok számát illeti – ez a trend folyamatosan emelkedő, bár ennek oka többféle lehet. Az egyik ilyen ok lehet az adóterhek kiterjesztése olyan társadalmi rétegekre, amelyek a korábbi időszakban adómentességet élveztek. A másik ok pedig az, hogy az adatok 1838–48 között már Székelyudvarhely adózó népességét is magukba foglalják.

Az iparosodás feltételei között élő népességeket viszont a két mutató értékének párhuzamos, erőteljes csökkenése jellemzi. Erdélyben a születések nyers arányszámai 39–49%, a halálozásoké pedig 20–30% között ingadoztak, olyan alacsony szinten, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb régióiban.

Az általunk vizsgált régióban, tehát Udvarhelyszék településein csak a rendelkezésünkre álló adótabellák adatiból következtethetünk a demográfiai folyamatokra. A fent látható grafikon alátámasztani látszik azt a megállapítást, hogy mint Erdély egész területére jellemzően, úgy a Székelyföld ezen régiójában is – ami a családok számát illeti – összességében növekvő trend mutatható ki. Az adótabellák adatai alapján azonban nem lehet helytálló következtetéseket levonni a népesedési mutatókra vonatkozólag.

Annál inkább sem mivel ezek a tabellák csak az adózó népesség számáról szolgáltatnak számunkra adatokat e tekintetben. Az adózás rendjére vonatkozó rendeletek, pedig ezt a számot jelentősen befolyásolhatják a demográfiai folyamatoktól részben-egészben függetlenül. Nagy valószínűséggel ilyen adórendbéli változások állhatnak az 1840. évi változások mögött, amely évben az adózó családok száma ugrásszerű növekedést mutat.

Az anyakönyvezés fogyatékoságai miatt továbbá joggal gyanakodhatunk adataink, az egyházak által szolgáltatott és Erdélyben a guberniumnál összesített, majd Bécsbe küldött népmozgalmi statisztikák megbízhatóságára, sőt a fenti mutatókat csak többszörös torzítás árán számolhatjuk ki.

Az sem lehet pusztán véletlen, hogy az 1850-es évek nagyigényű osztrák statisztikai kézikönyvében Erdély egy-két alfejezetből kimaradt, nyilván azért, mert ezek az erdélyi adatok nem igazolták a szerző, J. Hain egyébként – a birodalom más részéről származó adatok által – bizo-

nyitottnak vélt tézisé, miszerint dél és kelet felől észak és nyugat felé mind a születések, mind a halálozások arányszáma csökken.⁶

Ha többé-kevésbé reálisnak fogadjuk el a népmozgalmi adatokat, akkor egy fizikailag viszonylag egészséges népesség képe tárul elénk. Míg a 18. századi Franciaországban 2 gyerekből csak egy lépte túl a húszéves életkort, és az átlagos életkor 25 év körül mozgott, Erdélyben 3 gyerek közül kettő lépte át a huszadik életévét, és az átlagos életkor 30 év körül volt, sőt volt, aki 37-et számított.

A korabeli statisztikusok mindig magasabbra becsülték az erdélyi átlagéletkort, mint a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományaiban élő népességét. Ennek oka a rendkívül alacsonynak tűnő csecsemőhalálozás, ami egyben a korabeli statisztikák talán leginkább megkérdőjelezhető adata.

Hiszen míg a birodalom fejlett tartományaiban az egyéves életkor alatti halálozások száma az összes halálozások egyharmadánál többet tett ki, Erdélyben még egyötödét sem.

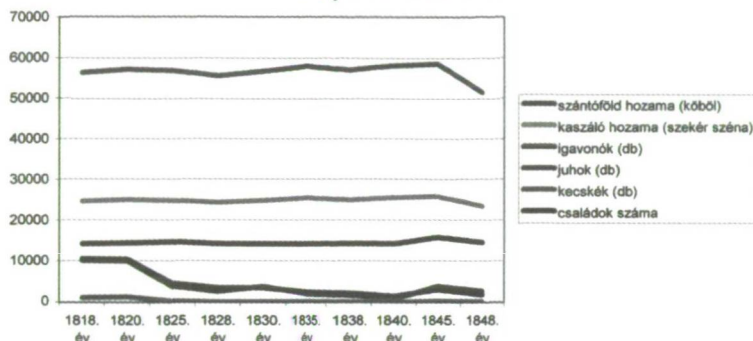
A kortársak viszont kevesebbet kételkedtek, és a kedvező halandósági arányt elsősorban a hegyvidék egészséges életkörülményeivel magyarázták. A „túlélők” egészségeseknek látszottak. Az egyik közép- és délkelet-európai francia utazó például borzadva nézte, amint télvíz idején a mezítlábas lányok lábnyomai belefagytak a hóba, és legalább ekkora döbbenettel jegyezte fel, hogy egyhetes „sétája” alkalmával nem találkozott beteggel és nyomorékkal, annál több öreggel, még olyanokkal is, akik századik életévüket is betöltötték. (Ami nem mond ellent annak, hogy – a későbbi évtizedek megbízhatóbb népmozgalmi kimutatásai szerint – a magyarországi átlagéletkor magasabb volt, mint az erdélyi.) Nem csoda, ha a „vad” állapotok láttán a kortársak nem is mindig vették észre, hogy a járványok elmaradásának, a védekezés hatékonyságának és a himlőoltásnak is nagy szerepe volt abban, hogy a halálozások száma sohasem haladta meg a születéseket.⁷ A kolera is csak kétszer pusztított. 1830-ban 3-4 ezer áldozatot ejtett, 1836-ban pedig mintegy 14 ezret, ez utóbbi alkalommal a katonai határőrvidéken a halálozások egyharmadát, a megyékben és a székeken kb. egyötödét okozta.

Amíg a mezőgazdaságilag kedvezőbb adottságú szomszédos területeken az új földek feltörése biztosította a termelés bővítésének lehetőségét, Erdélyben az 1830/40-es évek legsúlyosabb gazdasági kérdése az lett, hogy a viszonylag alacsony népsűrűség ellenére az agrártermelés egyre kevésbé tudott lépést tartani a népességnövekedéssel.

⁶ Uo.: 1199. old.

⁷ Vita Zsolt: A himlőoltásra vonatkozó rendeletek Erdélyben. Orvosi Szemle 1965:2

Udvarhelyszék 1818-1848

Amint az a vizsgált régió adótábláinak adatai alapján is jól megfigyelhető, az 1830-as évekre már véget ért a földművelés térhódítása az állattenyésztés rovására, s láthatjuk, hogy az eke alá fogott terület hozama 1845 és 1848 között drasztikus mértékben csökkenni kezd. Ez azért is fontos mutató, mivel az ezt megelőző években egy viszonylag állandó terméshozam figyelhető meg stagnáló családszám mellett, majd közvetlenül a terméshozam csökkenése előtti években a családok száma még növekszik is.

Jellemző, hogy a kolozsvári guberniumi számvevőség a birodalmi statisztikai kiadvány részére két évtizeden keresztül ugyanazokat az adatokat küldte fel Bécsbe az adóköteles föld kiterjedéséről, nem is véve a fáradságot a kisebb módosulások feltüntetésére. S a lustaságot mentse, hogy az adóösszeírásokat, ha nem is teljességgel kétes értékű, de kétértelmű forrásnak tarthatjuk ma is, s fenntartások hangsúlyozása nélküli megszólaltatásukhoz további regionális szintű részletkutatásokra is szükség lenne, és többet kellene tudnunk az adatfelvétel sajátosságairól is.

Jellemző a stagnáló viszonyokra az is, hogy Benigni⁸ könyvének 1816-os első és 1834-es második kiadásában egyforma mennyiséggel számolt, amikor az egy főre eső termést próbálta becsülni, s míg 1813-ban 215 kg jutott egy főre, 17 év múlva már 10%-kal kevesebb. 1830-tól 1847-ig pedig ugyancsak a határörvidéken az egy főre jutó gabonamennyiség is több mint 10%-kal csökkent. S míg 1821-ben 0,81 hold szántó (1 hold=1600 négyszögöl) jutott egy főre, 1846-ban 0,64 hold, miközben az ekék száma sem nőtt gyorsabban, mint a lakosság.

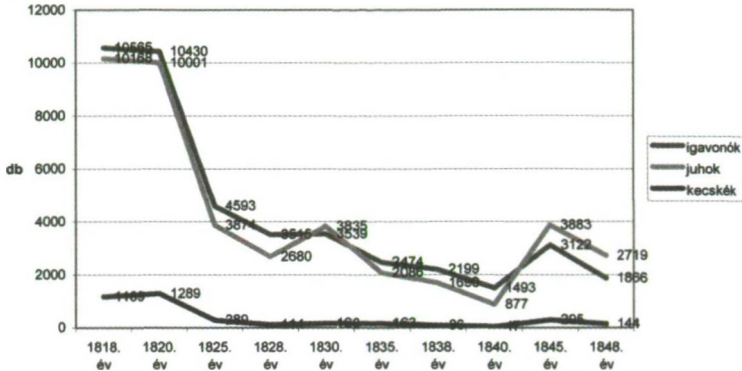
Benigni adatai szerint stagnált az állatállomány tétszáma is, kivéve a juhokét, sőt az 1828-as évek után a juhállomány még nőtt is, amire annál is inkább szükség volt, mert az öltözködés alapanyagát a gyapjú jelentette.

Ez viszont a rendelkezésre álló adataink szerint nem érvényes Udvarhelyszék adózó lakosságának állatállományára, adóköteles – tehát nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma, amely szemmel láthatóan csökkenő tendenciát mutat, és csak az 1840-es adóévben látható az állatállomány egészére kimutatható növekedés. Ami a juhállomány 1828-as növekedésére vonatkozik, Udvarhelyszék esetében is pozitív trend mutatható ki.

A határörvidéken a juhok száma valamivel még mindig meghaladta a lakosságét is, de ezt ott és egész Erdély számára csak transzhumálással lehetett biztosítani úgy, hogy telente a juhállomány felét-kétharmadát a Kárpátokon túl, az Al-Duna mellékén legeltették.

⁸ Erdély története 1830-tól napjainkig: 1204. old.

Igavonó, juhok, kecskék számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-48

(Az ún. purzsások hasonlóképpen, de jóval kisebb nyájakkal járták telente a magyar Alföldet is, amíg a földművelés térhódításával nem szorultak vissza Erdélybe, illetve a dunai fejedelemségekbe, ahol szintén ez a sors várt rájuk).

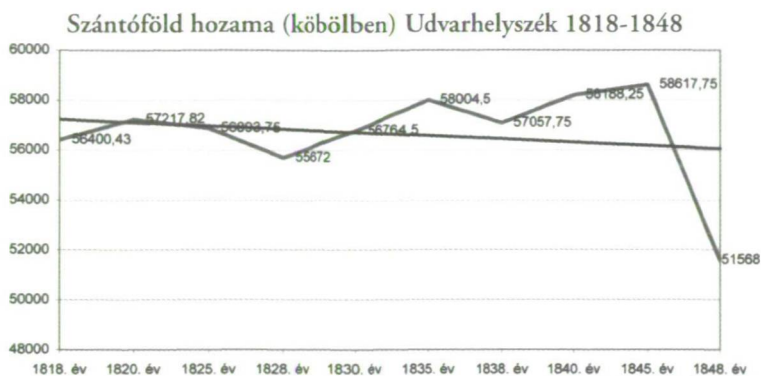
Így az itthon tartott adóköteles – tehát nem birtokos nemesi tulajdonban lévő – juhok száma a 18. század közepétől állandóan csökkent, az 1840-es években már csak – összerdélyi szinten – 200 ezer körül ingadozott, amíg a Kárpátokon túli legelőre hajtott juhállomány nagysága nőtt, olykor a milliót is meghaladta. Országosan kb. 300 000 lehetett tehát az 1848 előtt nem adózó birtokos nemesség juhállománya.

Erdély földje csak jó termés esetén tudta kielégíteni a lakosság szükségletét. Ha közepes lett a termés, akkor az igényeknek már – korabeli becslés szerint – legalább egyötödét kellett bántárgi és havasalföldi gabonával fedezni. Hiszen az ország különböző részeiből való földbirtokosok szerint az átlagos őszi búzatermés csak háromszorosát adta az elvetett magnak, bár akadt, aki öt-tízszeresre becsülte a hozamot!

Miután a – 18. század utolsó harmadában Erdélyben is általánossá váló – kukorica az egykorú tapasztalat szerint ugyanannyi földről több „nyereséget” adott, és művelése, valamint feldolgozó-sa – jobb szó hiányában – kevesebb „tőkét” igényelt, a század derekán a szántók egyharmadába azt vetettek, míg búzát és rozsot 15-15%-ába és kétszerest is mintegy 10%-ába. Sőt, szívesen ültettek kukoricát a ház körüli kertbe és az ugarak hagyott földek egy részébe is (így viszont az állatállomány legelőterületét korlátozva). Hosszú távon a kukorica ugyanolyan népességnövekedést biztosító szerepet játszott Délkelet-Európában, mint a burgonya Közép-Európa északi részein, miközben a szegénység jelének tartották a kortársak. Csakhogy egykorú tapasztalat szerint a kukorica tízévente csak egyszer adott jó termést, négyszer középezt és ötször rosszat. Így – az elmaradottság fejlődést béklyózó tüneteként – „mikor megterem, senkinek sem kell, mikor nem terem, senkinek sincs”⁹.

Erdély népeinek szerencséjére a kolera és a rossz termés nem jelentkeztek többé együtt. Sőt 1836-ban a kolera mellett rekordtermés volt.

⁹ Uo.: 1208. old.

A szántóföldek hozamát tartalmazó 1836-os adatokkal ugyan nem rendelkezünk Székelyudvarhely településeiről, de a rendelkezésre álló tabellák egy termés hozam felfutásról tanúskodnak 1828-35 között. Elképzelhető, hogy a forrásban észlelhető 1838-as hozamcsökkenés annak eredménye, hogy a forrásunkban nem szereplő 1836-os év rekordhozamot eredményezett a vizsgált régióban is, amely a további években tovább növekszik egészen 1845-ig. Az ezt követő, 1845 utáni drasztikus termés hozam csökkenés okainak vizsgálata, további kutatásra ösztönözhet.

1833-34-ben és az évtized végén sikerült kivédeni a rossz termés miatt fenyegető éhínséget úgy, hogy a szomszéd dunai fejedelemségekből és Magyarországról a szokásosnál több gabonát hoztak be. S lassan az adóhátralékból is viszonylag sokat sikerült behajtani egészen a negyvenes évek közepéig, amikor a búzatermés oly csekély lett, hogy már felét vissza kellett vetni ismét „a jövődőre”. Amikor pedig 1847-ben Európa-szerte éhínség fenyegetett, Erdélyben a termés csökkenés nem okozott éhínséget; az adót ugyan sok helyt nem lehetett beszedni, de hogy a nagyobb válságot megelőzzék, csak a veszélyesen elharapózott pálinkafőzést kellett betiltani, és azt, hogy magyarországi kereskedők túl sok gabonát vásároljanak fel.

Az erdélyi társadalomnak azonban válaszolnia kellett a ránehezülő nyomásra, és természetesen mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági élet legalapvetőbb sejtjének és egységének, a családnak.

Az alkalmazkodás egyik módja a családalapítás idejének megválasztása volt, amit korszakunkban már kialakult szokásrend szabályozott. Az esztendő munkarendjének kötöttségei és vallási beosztása folytán a házasságkötések többségére mindig év végén és a farsang időszakában került sor. De aztán, mint minden agrártársadalomban, Erdélyben is jó gabona- és bortermést és kedvező áralakulást több házasság követett, mint rossz években.

Láttuk, korai házasságkötési életkor jellemezte az ország lakóinak abszolút többségét. Volt olyan vidék, ahol állítólag 30 éves nagyapák sem mentek ritkaságszámba a román lakosság körében. Meglepő módon a szászok is a korai házasságkötésre hajlottak.

1847-ben például a lutheránusoknál, akiknek 90%-os többsége szász volt, a házasságkötések több mint felét 20 év alatti nők és 24 év alatti férfiak kötötték, a római katolikusoknál viszont csak egyharmadát, míg összerdélyi viszonylatban kb. 60%-át. Éles választóvonalak hú-

zódott e tekintetben az egyes földrajzi régiók és a társadalmi rétegek között. Korabeli tapasztalat szerint a vagyonosabb parasztságnál a gyermekáldás kisebb volt, mint a szegényeknél. A század jómódú parasztság körében „a kétgyermek-rendszer”, azaz a születéskorlátozás immár a század eleje óta a korai házasságot ellensúlyozó szokássá vált, hogy a föld ne aprózódjék fel oly veszélyes gyorsasággal az örökösök között.

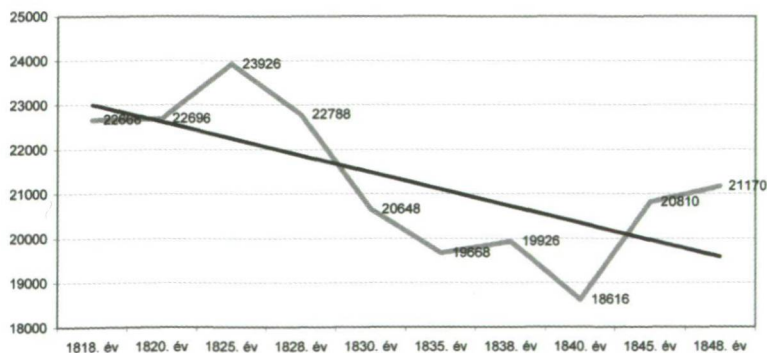
A nyers születési arányszám viszonylagos alacsonyágából és a nyers házasságkötési arányszám magasságából (az anyakönyvezés fogvatékosságai ellenére is) arra következtethetünk, hogy a születéskorlátozás elég gyakori lehetett.

A naszói határőrezred görög katolikus vikáriusa 1840-ben körlevélben fel is szólította papjait, hogy a hitoktatás alkalmával az ötödik parancs „ne ölj” – ismertetésekor külön hangsúlyozzák azon asszonyok és lányok vétkének nagyságát, akik „különböző növényekből készült főzetekkel akarják meggátolni megtermékenyítésüket, vagy kotyvalékokkal pusztítják el a magzatot”, nem is beszélve arról, ha születés után megölik a csecsemőt¹⁰. A korai házasságkötéssel és születésszabályozással szemben egyes régiókban az ún. malthusianus magatartásforma is érvényesült, vagyis a késői, illetve a viszonylag későbbi házasságkötések gyakorlata.

Főleg a Székelyföldön, hol a nemesség zöme állítólag a házasság későbbre halasztásával próbált védekezni a birtokaprózódás ellen. S míg általános gyakorlatnak azt tartották a kortársak, hogy az új házások egy ideig a szülők portáján élnek, amíg elsősorban a Szászföldön – önálló telekhez jutnak, a Székelyföldön a nemesek inkább akkor házasodtak, ha kivethették részüket az apai örökségből. Így aztán nem utolsósorban a késői házasságkötéseknek tulajdonították a sok törvénytelen születést.

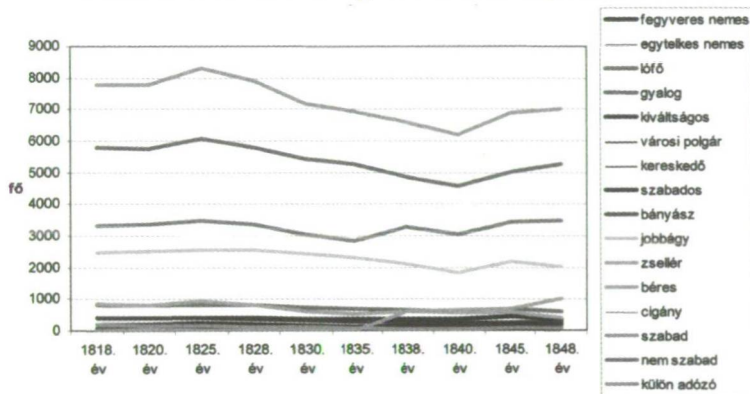
A létfeltételek változásának súlya alatt magában a családszervezetben is lényeges változások mehettek végbe. A század eleji népességpusztító megrázkódtatásokat követően 1831-től 1847-ig tovább csökkent az adózó családfők száma, miközben – mint láttuk – a népesség viszonylag gyorsan nőtt.

Adózók számának alakulása Udvarhelyszéken 1818-1848

Miután a kivándorlók éves száma alacsony volt, mintegy félszáz körül mozgott, az adózó családfők csökkenésének a legvalószínűbb magyarázata: a családok felduzzadása. Ha a két időpontban az összlakosság mintegy 90%-át az adózó családfők számához viszonyítjuk, akkor az derül ki, hogy az átlagos családnagyság majdnem egy fővel emelkedett. A kismemesi családfők száma alig csökkent, annál inkább a jobbágyoké és a zselléreké, sokkal enyhébben a polgároké; országszerte nem emelkedett, csak a szabad parasztoké, és a polgárok kivételével a szászöldi adózóké.

Adófizetők társadalmi rétegenként Udvarhelyszéken, 1818-48

Mert ebben „az úrbéres világban azon szokás divatozott, hogy az apa haláláig gyermekei közt nem oszták szét a telket, azután is a kisebb testvérek a nagyobb köré húzódtak, s így éltek közös háztartással tűrhető jólétben, oly vagyon után, mely szétdaraboltan egyiküknek sem nyújtott volna életmódot. A munka lévén életforrásuk, a család népesedése nem szomorító az apát, annál több erő dolgozott házában; minden született gyermek új töképenze volt a szegény családnak. Kevesen mentek szolgának, cselédnek, mert a „nagy birtok körében élvén, letek ott maguknak földművelés körül oly foglalkozást, mely mellett függetlenségüket fenntartották”¹¹.

Doboka megye népességekimutatásai szerint az 1830-as években egy házra és egy családra 8-9 fő jutott, a szintén szegény Zaránd megyében előfordult, hogy tizenötön laktak az egyszobás házban, és 1847-ben a kétezzer segélyre szoruló család átlagos nagysága szinte elérte a nyolc főt. Szászöldön viszont a 18. század vége óta csökkent az átlagos családnagyság, a negyvenes években négy fő körül mozgott, de Nagysinkszékben például a hármat sem érte el, és ugyanott a – köztudat szerint rendkívül népesnek tartott – cigányoké is csak három és fél volt.

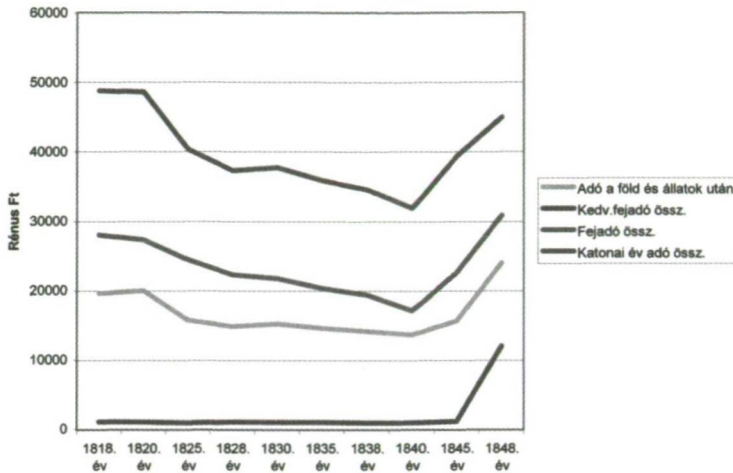
A családok létszáma viszont nőtt, és ennek következtében a „kétygyermek-rendszer” ellenére oly gyorsan aprózódtak fel a földbirtokok, hogy a szász univerzitás 1848-ban elhatározta a legkisebb oszthatatlan birtoknagyság meghatározását.

A kutatások mai állása alapján azt is csak sejteni lehet, hogy sok esetben több család együttélése csak formális volt, s csak az adóterhek könnyítése érdekében nyilvánították magukat egy családnak, miközben külön háztartásban éltek, külön gazdálkodtak a jogilag nem, de a valóságban megosztott „örökségen” vagy telken. És még a Székelyföldön is olyan nagy úr volt a

11 Dózsa Dániel [vezércikke]. Kolozsvári Közlöny, 1862. október 25. 151. sz.

muszáj, hogy „nem egyszer” lehetett látni „*egy telken, ugyanazon, egyedül is csak ahogy lehet úgy élt apának 5-6 kiházasított fiát két-három gyermekével élni*”¹². Ezért is juthatott a korabeli népesség-összeírások szerint több mint hét fő egy házra és egy családra. Ugyanakkor a határőrvidék példája is azt mutatja, hogy a nemesi-szabad paraszti állású vagy erre a helyzetre és életformára törő lakosság szívesebben élt a kiscsaládi keretek között.

Adóbevételek a Székelyföldön 1818-48

A Székelyföld társadalomtörténetét elemezve gyakran szembetaláljuk magunkat olyan sajátos jelenségekkel, amelyek e terület népének különleges osztályviszonyaiból fakadnak.

Ez érthető is, hiszen a feudalizmus időszakában a székely társadalomfejlődés mindvégig bővelkedik sajátos vonásokban. A székely nemzetségi szervezet a XIV. században még nem bomlott fel teljesen; s bár a társadalom rétegződése már ekkor megindult, a hűbéri szerkezet kiépülése csak megkévsé, a XV. században következett be¹³. Messzire vezetne azoknak a jelenségeknek az elemzése, amelyek rávilágítanak a székelyeknek a feudális magyar társadalomban, majd a fejedelemség korában játszott szerepére.

Azt azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy a feudális viszonyok megszilárdulása és széles körű elterjedése ellen kemény küzdelmet folytatott a székely szabad parasztok rétege. Ez a harc a szabad elemeknek, mint számottevő katonai védelmi erőnek az idegen hódítók elleni, az uralomért folyó küzdelemben való felhasználása azt eredményezte, hogy a székely társadalomban fennmaradt egy eléggé széles, katonai funkciót betöltő szabad réteg, a régi nemzetségi „székely szabadságjogok” maradványainak birtokosa. Ugyanakkor a székelyföldi társadalom felépítésében kisebb arányban vett részt a nagy uradalmak birtokosa, és bár létezett és növekedett, a jobbágság számaránya is csekélyebb volt, mint általában Erdélyben.

A földesúri osztály nem öleli fel mindazokat, akik „nemesi szabadsággal élnek. A rendi összetételében oly sokszínű, a feudális tagozódását tekintve oly nagyon szétforgácsolódó székely társadalomban ugyanis szép számmal vannak kis földű, kevés birtokú s így jobbágyot kizsákmányolni képtelen nemesek is.

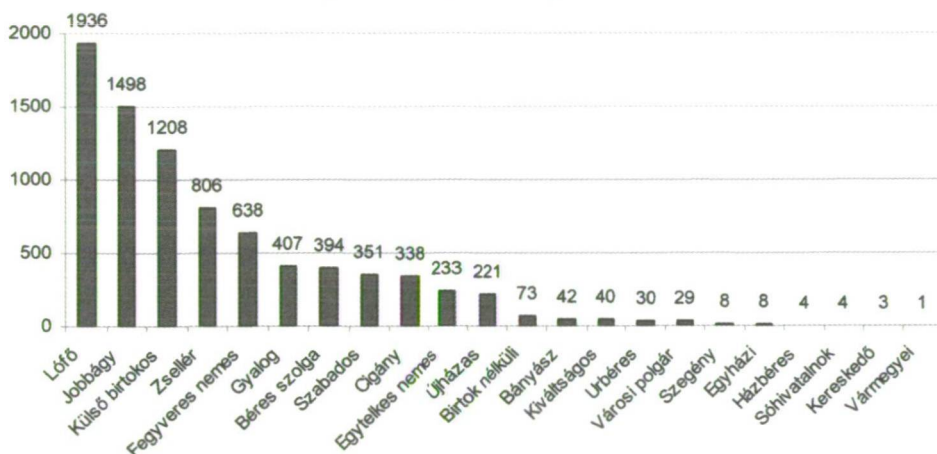
12 Jakab Elek: Telepítésügy. Erdélyi Híradó, 1847. jún. 10. 255. sz.

13 Imreh István: Erdélyi hétköznapok 1750-1850. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 45. old.

A legvagyonosabb csoport kétségkívül a vármegyei, rendszerint ott is lakó, székelyföldi rész-birtokukat csak ritkán látogató főuraké. A székelyföldi „előkelők”, „főemberek” leghatalmasabbjai közül többen már a XVIII. században megszerzik a grófi, bárói címet, és házassági kapcsolataik is a vármegyei főnemesekhez, fűzik őket¹⁴.

Sokan azonban, főleg a kisebb birtokúak közül a primori rendi megjelölést őrzik, s nemegyszer küzdenek is azért, hogy a középkori székely társadalomnak e vezető rétegét jelölő címet elismertessék¹⁵.

Udvarhelyszék társadalmi rétegződése 1818-1848

Székelyföldi viszonylatban számottevő az, „adományosok”, az „armalisták” rétege, valamint az úgynevezett egyházhelyes nemesek kategóriája is. E két utóbbi réteg, bár kétségkívül a nemességhez tartozik, nem sorolható egészében a földesurak sorába, hiszen jobbágyuk vagy egyáltalán nincs, vagy igen kevesen rendelkeznek – kis számú – jobbágy vagy zsellér felett.

Az armalistákat így jellemzi egy 1703-as összeírás¹⁶:

„... nemesek, nemesi levéllel ellátottak, félnemesek, mint Németországban, különösen Sziléziában a szabados gazdák, akik senkinek sem alattvalói, de nekik rendszerint egy vagy néhány jobbágyuk van; adójukat megfizetik.”

Ezt a réteget egyházhelyi nemeseknek is nevezik az összeírásokban.

Nemesi kiváltságaikat féltve őrzik, s bár például nemesi fegyveres erő összeírásakor ők is a nemesi rend sorában foglalnak helyet, igen sokan a közterhek hordozásában is részt vesznek.

Ahol pedig többen vannak, viselniük kell a falusi bíróságot, s ha két jobbágyuk nincs, adófizetésre is kötelezettek.¹⁷

A lófők (primipilusok) – a középkori székely társadalom „második rendbéli”, a primorok után következő rétege – szintén a kiváltságosok csoportjához tartoztak.

14 Benkő József: Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe. Kolozsvár, 1806. 31. old.

15 Az 1809. évi összeírás alkalmával több háromszéki család panaszkodik azért, hogy a primorokat az armalistákkal együtt írják össze. Kéri, hogy őket külön ne az armalistákkal jegyezzék fel. Lásd: Genealógiai füzetek, Kolozsvár 10/1912. 77-79. old.

16 Imreh: im. 10. old

17 1804/8818 sz. főkörmányszéki leirat, in: Nagyajtai Kovács István irományai. Siculi. Román Köztársaság Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár

A már említett 1703-as összeírás alkalmával az alábbiak szerint határozandók meg:

„...lovas- vagy gyalogos fegyverzettel felszerelt harcra kész férfiak, kik az erdélyi fejedelem hívására mindenkor kötelesek katonai táborba vonulni és a harcban részt venni. Béke idején gazdálkodást folytatnak és adójukat az erdélyi fejedelemnek megfizetik.”¹⁸

Libertinusként, szabadosként vagy éppen felszabadultként is emlegetik együtt őket. Vagyoni állapotukat tekintve nem voltak egységesek. Többen közülük a birtokos nemesek sorába is bejutottak. Nagy részük azonban elszegényedett, s régi kiváltságos helyzetük alapja, vagyoni állapotuk mindinkább leromlott, annyira, hogy nemegyszer beszélnek forrásaink szolgalegéni sorsot vállaló lófőről is. Az elszegényedő primipilus rendbéliek elkeseredett harcot folytattak a birtokos nemesek ellen nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási téren is. Az országgyűlési, székgyűlési képviselőtért, a tisztségekben való részesedésért és így tovább éppúgy küzdöttek, mint a közterhek viselésében rájuk nehezedő aránytalan osztozás, a birtokos nemesi föld- és erdőfoglalás ellen. Valójában helyzetük nem sokban különbözött a gyalogrendiek (pixidariusok, darabontok) állapotától.

Ez az utóbbi, valamikor legnépesebb székely szabad paraszti réteg, a „közsabadok” csoportja viszont számbelileg igen megfogyatkozott. Az ő soraikból sülyedt le tömegesen jobbágy-sorba az elszegényedett elem, ők tudták legkevésbé megőrizni a kiváltságos székely jogállapotát.

A határőri intézmény kényszerrel való bevezetése a Székelyföldön, az 1764-es másodfali vérengzés után; csak gyarapította azokat a sajátos vonásokat, amelyek még összetettebbé, még sokszínűbbé tették a székely társadalmi rétegződést.

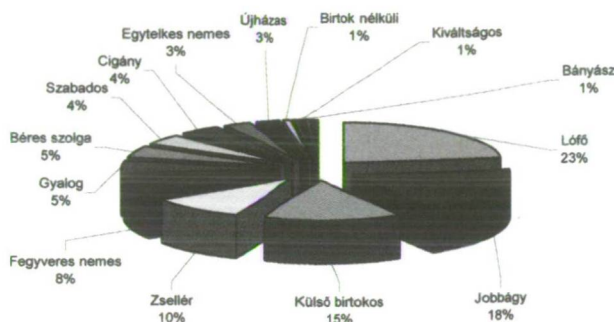
A primipilusok és pixidariusok rendjéhez tartozókat Csík, Gyergyó, Kászonszék, Háromszék és Udvarhelyszék egy részében (Bardóc-fiúszékben) az újonnan felállított és a Habsburg-hatalom érdekeit szolgáló határőrségbe sorozták be. Ez igen sok régi kiváltságuk elvesztésével járt együtt. Nem hiába hangoztatták a határőrkatónák e cselekedet „törvénytelen” voltát, hiszen a katonai szolgálat mellett részesedtek a közterhekben, amihez a katonai vezetés számára kirótt szolgáltatások járultak, saját költségükön, felszerelésükkel kellett békében, háborúban katonáskodniuk, és ezenfelül 1802-ig még az állami adó megfizetésére is kötelezték őket. Hiába küzdöttek 1764 és 1848 között mondhatni szünet nélkül „jogtalan megterheletésük” ellen, helyzetük nem sokat változott.

Valóságos állapotuk azokhoz az erdélyi parasztokhoz tette hasonlóná őket akik a jobbágy-sorból kiemelkedve, Erdély más részein könnyebb szívvel vállalták az állandó katonáskodás terhét, mint a földesúri elnyomást.

A határőrség keretében élő primipilusok és pixidariusok közti rendi válaszfal is módosult. A katonaságnál ugyanis a jobb módú pixidarius székely vállalhatta a lovas szolgálatot, s így a „székely huszárok” (lovas katónák, lovagok) sorába jutott. A primipilus viszont, ha vagyoni ereje a lótarthoz, helyesebben a lovas szolgálathoz nem volt elégséges, a „gyalogrendiek”, a gyalog szolgáló határőrök közé került. A régi rendi hovatartozást jelölő címét bárki - viselhette, s valóban viselte is, mégis a huszárok hamarosan fölébe kerekedtek a gyalog szolgáló határőröknek, és ezt éreztették is velük.

Az adótáblákban a szóban forgó 30 éves periódusban végig azonos kategóriarendszert alkalmaztak a családok társadalmi rétegekbe sorolására. Változás csak annyi történt, hogy a rétegek megnevezésében 1845-től a latinról áttértek a magyar nyelvre.

Udvarhelyszék társadalmi rétegződése %-os megoszlásban 1818-1848

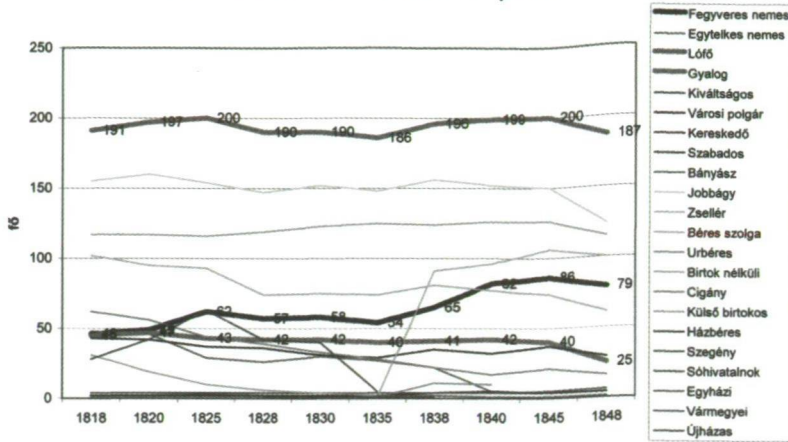
Ugyancsak változatlanok maradtak az egyes jövedelmek és jövedelemforrások után fizetendő adótételek.

Az említett hiányosságokat figyelembe véve is megállapítható, hogy a családok száma meglehetősen stabil. A legalacsonyabb 1830-ban (14110 család, és csak egy település adatai hiányoznak: kb. 170 család) a legmagasabb 1845-ben (15704 család, lásd: 19. old). Mivel fejadót egy családon belül csak a családfő után kellett fizetni, a többi felnőtt után legfeljebb csak az ennek kevesebb, mint egytizedét jelentő kedvezményes adót, elképzelhető, hogy a külön nyilvántartott családok száma az adóösszeírók szigorán is múltott.

A társadalmi rétegek elnevezésében is tükröződik, hogy a székelyek katonai társadalmat alkottak. A fegyveres nemesek, lófők és gyalogok ezen szempont alapján soroltattak be. Az egytelkes nemeseknél a birtok a besorolás alapja.

Más esetekben a foglalkozás szerint kategorizáltak: bányász, sóhivatalnok, kiváltságos (ide tartoztak pl. a tanítók és a papok). Végül a szabadok néhány kategóriája esetében általános szempontok érvényesülnek: városi polgár, cigány. A szabad közemberek alkották a szabadosok kategóriáját. A nem szabadokra a szokásos kategóriákat használták: jobbágy, zsellér, béres szolga, birtok nélküli. Végül minden táblában fel vannak tüntetve a külső birtokosok, akik nem az adott településen laktak, de ott van földjük, ami után adóznak.

Társadalmi változások Udvarhelyszéken 1818-48

A fenti grafikonon látható, hogy a vizsgált három évtized alatt az egyes rétegekhez tartozó családok száma hogyan változott.

A fegyveres nemesek száma enyhén nőtt, majd 1845 után enyhén csökkenni kezdett. Az egytelkes nemesek 1840-re elfogytak. Valószínűleg elszegényedtek, és a fegyveres nemesek közé kerültek át. (Együttes létszámuk kisebb ingadozásokkal állandó.)

Kis mértékben csökken a lófők, szabadok és gyalogok száma és aránya. A kiváltságosok száma 1838-ban és 40-ben lecsökken, majd újra a régi szintre emelkedik. A városi polgárok és bányászok száma gyakorlatilag állandó.

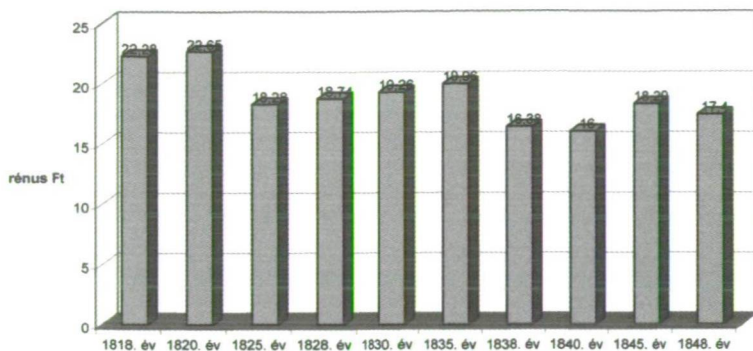
A birtok nélküliként összeírtak 1840-ig elfogytak. Az összeírt cigány családok száma fokozatosan csökken ebben az időszakban. Figyelemre méltó a jobbágyok, zsellérek és béres szolgák létszámának alakulása.

A jobbágyok és a zsellérek száma csökken, míg 1835-től megjelennek a béres szolgák, akik feltehetően a fenti két rétegből süllyedtek ebbe a kategóriába. A három réteg együttes aránya nagyjából állandó, 20-22%.

Ugyancsak említést érdemel a külső birtokosok arányának jelentős növekedése: 1818-ban az összes adózók kevesebb, mint egyötödét tették ki, míg 1848-ban már több mint egyharmadát.

A következőkben az egyes rétegek gazdasági erejét hasonlítjuk össze. Ennek legegyszerűbb mutatója a családonként fizetett összes adó átlagos nagysága.

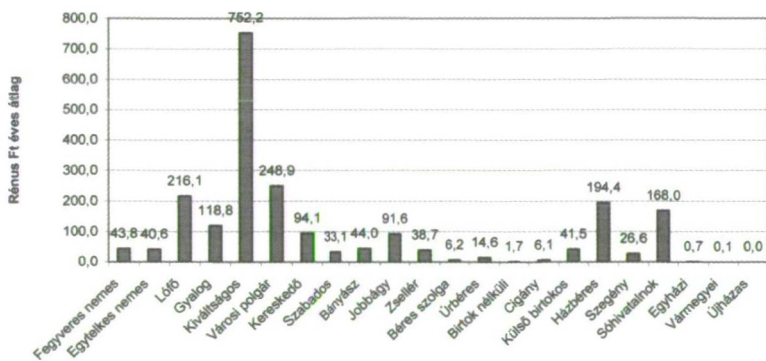
Családok által fizetett éves adóterhek átlaga Udvarhelyszéken

A diagramon látszik, hogy az átlagosan fizetett adó kiugróan magas 1818-ban és 1820-ban, majd 1825-ben drasztikusan csökken. Innentől kezdve újra lassú emelkedés figyelhető meg. Az első két év magasabb adóinak lehetséges oka, hogy a napóleoni háborúkat követő gazdasági válságban szigorúbban vették az adófizetést.

Rétegenként tekintve: A legtöbb adót a kiváltságosok, a városi polgárok és egytelkes lófők fizették. Ugyancsak magas a házbéresek és a sóhivatalnokok adója, míg a vármegyeieké a szabadok közül a legalacsonyabb.

Társadalmi rétegenként fizetett éves adók átlaga Udvarhelyszéken 1818-48

Az egyes jövedelemforrások:

Az egyes családok által fizetett adót az alábbi jövedelmek és jövedelemforrások figyelembevételével számították ki:

- Szántó föld hozama köbőlben (általában 8 krajcár/köböl, néhány jobb termőfölddel rendelkező településen 12, 16 ill. 20 krajcár/köböl a taxa)
- Kaszáló hozama szekér szénában (4 krajcár/szekér)
- Szőlő hozama veder borban (3 krajcár/veder)
- Egyéb jövedelem rénus forintban (6 krajcár/rénus forint)
- Igavonók száma (24 krajcár/db.)

- Tehenek száma (20 krajcár/db.)
- Fialat állatok száma (15 krajcár/db.)
- Juhok száma (3 krajcár/db.)
- Kecskék száma (3 krajcár/db.)
- Disznók száma (5 krajcár/db.)
- Méhkasok száma (3 krajcár/db.)

A fentiekből kiszámított adóhoz még a családfő után fizetett fejadó jön hozzá, valamint esetenként helyette a családfő uráni kedvezményes fejadó, ill. melllette a felnőtt családtagok után fizetendő (ugyancsak kedvezményes) fejadó.

Ez utóbbiak összege férfiak esetén 18 krajcár, nőknek 12 krajcár.

Az egyes jövedelemforrásokat érdemes külön is áttekinteni.

A szántó föld átlagos nagysága az adott időszakban állandónak tekinthető. A legtöbb szántójuk a fegyveres nemeseknek van, de majdnem ugyanannyi van az egytelkeseknek. A szabad lófők által birtokolt föld nagysága végig alatta marad a jobbágyokénak, a különbség az idő előrehaladtával kismértékben növekszik. A jobbágyok kb. háromszor akkora föld után adóznak, mint a zsellérek.

A kaszálók hozama is állandó a vizsgált 30 évben. A kiváltságosok rendelkeznek kiemelt mennyiségű kaszálóval. Akárcsak a szántónál, itt is megfigyelhető, hogy a jobbágyok a lófőkkel azonos szinten vannak és megelőzik a szabad gyalogokat.

A szőlőművelés nem volt jelentős Udvarhelyszéken. A vizsgált időszakban az adatok alig változnak. Leginkább az egytelkes nemesek és a városi polgárok foglalkoztak szőlőműveléssel.

Az egyéb jövedelmek tekintetében a már korábban megfigyelt tendencia érvényesül: az 1818-as és 1820-as adatok másfélszeresei, egyes rétegeknél kétszeresei az 1825-ös értékeknek, amikortól pedig további fokozatos csökkenés van.

Kétségtelenül itt van a legnagyobb lehetőség a jövedelmek eltitkolására. Egyedül a külső birtokosok jövedelme növekszik. Érdekes a cigányok 1830-as kiemelkedő egyéb jövedelme, valamint az, hogy a szabadosok 1848-as egyéb jövedelme a korábbi csökkenés után megugrik. A jobbágyok és zsellérek - az egyéb jövedelmek csökkenése mellett - ebben a tekintetben helyet cserélnek: 1838-tól a zsellérek megelőzik a jobbágyokat.

Felettebb gyanús adat az állatállomány drasztikus csökkenése (lásd.:24. oldal.) Megfigyelhető, hogy valamennyi nyilvántartott állatfajta esetén a bevallott egyéb jövedelmekével azonos jelenség figyelhető meg. A viszonylag magas 1818-as, 1820-as adatok után radikális csökkenés, gyakorlatilag elfognak az állatok. Legalábbis nem kerülnek az adóhivatal szeme elé.

Ezáltal viszont a rendelkezésre álló adatok nem igazán teszik lehetővé, hogy a rétegek között az állatállomány szempontjából különbséget tegyünk. Leginkább az 1818-as adatokra támaszkodhatunk.

A legnagyobb különbség az igavonók és juhok számában van. Legtöbb állatuk a kiváltságosoknak van, fegyveres nemesek megelőzik az egytelkes nemeseket. A jobbágyok ebből a szempontból is a lófőkkel azonos szinten vannak, sőt a juhok tekintetében jobban állnak.

Hátra volna még a fejadók, a családfők utáni kedvezményes fejadók ill. a felnőtt családtagok után fizetendő fejadók vizsgálata. Ebből talán következtetések lennének levonhatók az egyes rétegek családnagyságára. De mivel családonkénti bontásban nincsenek rögzített adataink, azt pedig idáig nem sikerült pontosan megállapítani, hogy mely esetekben, ki után kellett teljes ill. kedvezményes fejadót fizetni, a családnagyságra vonatkozóan pillanatnyilag nem tudunk megállapításokat tenni.

Adataink a további kutatások és elemzések szempontjából lehetőséget nyújtanak arra, hogy az Udvarhelyszéken belüli területi különbségeket akár településenként, akár területi egységként (járás, ill. fizek) az eddig figyelembe vett szempontok alapján tovább elemezzük. Ez azonban már meghaladja jelen dolgozat terjedelmi kereteit.

Dolgozatunkban azt a célt tűztük magunk elé, hogy egy adott forrásanyag elemzésével, – nevezetesen a Csíkszeredai Levéltár Udvarhelyszékre vonatkozó adótabellái alapján – összevessük és megvilágítsuk azokat a hasonlóságokat, illetve különbségeket amelyek Erdély gazdaság és társadalom történetének sajátosságait jellemzik 1818-1848 között.

Ezen sajátosságok feltárására az általunk felhasznált forrás további lehetőséget biztosít, – amint azt már említettük – az adatok településenkénti jellemzőinek elemzésével.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ JÓZSEF: *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe*. Kolozsvár, 1806.
- DÓZSA DÁNIEL [vezércikk] *Kolozsvári Közlöny*, 1862. október 25. 151. sz *Erdély története 1830-tól napjainkig* (Szerk.: Szász Zoltán): Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Genealógiai füzetek*, Kolozsvár 10/1912.
- IMREH ISTVÁN: *Erdélyi hétköznapiak 1750-1850*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- JAKAB ELEK: *Telepítésügy*. Erdélyi Híradó, 1847. jún. 10. 255. sz.
- PÁSZKA IMRE: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere, Szeged, 2007.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az erdélyi parasztság története 1790-1849*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.
- VITA ZSOLT: *A himlőoltásra vonatkozó rendeletek Erdélyben*. Orvosi Szemle 1965:2

Források

- Csíkszeredai Levéltár: Udvarhelyszéki adótabellák 1818-1848*
(Pászka Imre gyűjtése alapján)
- Nagyajtai Kovács István irományai. Siculi*. Román Köztársaság Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár
- Országos Levéltár – Erdélyi Levéltárak – Gubernium Transylvanicum* (in Politicis)
- Országos Levéltár – Erdélyi Levéltárak – Gubernium Transylvanicum: Praesidialia*